

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ: РІВЕНЬ ЕФЕКТИВНОСТІ В ОКРЕМИХ РЕГІОНАХ

INSTITUTIONAL FORMS OF LAND USE: THE LEVEL OF EFFECTIVENESS IN SOME REGIONS

Дмитро НИРОДА,
Луцький національний технічний університет

Dmytro NIRODA,
Lutsk National Technical University

Економічна криза, яка набрала значних обертів на початку 90-х років, значною мірою деформувала інституціональну структуру аграрного сектора. Це знайшло свій прояв у демонтажі потужних сільськогосподарських підприємств і зростанні обсягів виробництва в особистих селянських господарствах. Такі зрушення в інституціональному середовищі аграрного сектора вплинули на ефективність землекористування. Якщо в умовах командно-адміністративної системи основними землекористувачами були колгоспи й радгоспи, які концентрували значні площі сільськогосподарських земель, представлених цілісними земельними масивами, то в період економічної кризи значна частка сільськогосподарських угідь перейшла в користування громадян, що супроводжувалося тотальною парцеляцією сільськогосподарських земель і відповідно зниженням ефективності їх використання. Суттєве зменшення державної підтримки сільськогосподарських виробників та ліквідація великотоварних підприємств призвели до того, що селянин виявився відчуженим від проведення реформ. Селянин відлучений від результативності роботи. Слід розібратись у причинно-наслідкових зв'язках і відносинах. Якщо цього не зробити, то нам буде важко, а нашим дітям і правнукам ще важче [10].

Макроекономічна стабілізація вивела в перелік основних землекористувачів агрохолдинги, що являють собою вертикально інтегровані об'єднання підприємств із високим рівнем диверсифікації аграрного бізнесу, які завдяки надмірній концентрації фінансових ресурсів та виробничо-технологічного потенціалу зосередили значні площі сільськогосподарських угідь на територіях декількох адміністративних областей і здійснюють сільськогосподарське виробництво, яке не завжди супроводжується дотриманням науково обґрунтованих агротехнічних та агрохімічних регламентів.

Враховуючи викладене вище, можна зробити висновок про необхідність диференційованого підходу до вибору інституціональних форм землекористування, які найбільш адекватно відображатимуть інтереси населення сільських територій, впроваджуватимуть сучасні технології ґрунтозахисного землеробства та упереджуватимуть еколого-деструктивні процеси в землекористуванні. **В.Месель-Веселяк** переконаний, що зволікання в 1995-1999 роках із створенням нових господарських структур ринкового спрямування призвело до втрати управління сільськогосподарськими формуваннями та контролю за збереженням у них основних засобів виробництва й іншого майна [3].

Створення організаційних формувань землекористування, особливо в 90-х роках, відбувалося без належної інституціональної експертизи на можливість імплементації окремих форм аграрного підприємництва, виходячи з їх техніко-технологічної здатності забезпечувати розширене відтворення

земельно-ресурсного потенціалу та сприяти нарощенню виробництва сільськогосподарської продукції і соціально-економічному піднесенню сільських територій. Багато вчених критично оцінюють попередні етапи інституціоналізації організаційних форм землекористування. Зокрема, В.Кривов зазначає, що трансформація земельних відносин на засадах приватної власності на землю внесла суттєві зміни у сільськогосподарське землекористування. Нові агроформування створювалися без достатнього еколого-економічного обґрунтування організації їх території, оцінки негативного впливу на землю і відтворення родючості ґрунту, із збільшенням у структурі посівних площ просапних культур, які значно знижують ґрунтозахисну сталість сучасних агроландшафтів [2].

Принциповим моментом диверсифікації організаційних форм землекористування мало стати забезпечення рівних умов їх функціонування незалежно від форми власності на засоби виробництва та походження капіталу. Важливий момент при цьому – узгодження пріоритетів суб'єктів аграрного підприємництва з інтересами прилеглих територій у частині встановлення прийнятного рівня оплати праці найманих працівників та розбудови соціальної інфраструктури села. На думку **В.Русана**, формування багатоукладності – це процес глибоких еволюційних перетворень, суть яких полягає у формуванні нових організаційно-економічних відносин в інтересах селянина-трудівника. Тому особливої уваги заслуговують заходи щодо створення умов для економічної самостійності, вільного вибору форм господарювання на землі. Організаційно-правові структури різної форми власності, конкуруючи одна з одною, забезпечать необхідні мотиви для ефективного використання наявних земельних ресурсів [5].

Особливо резонансним було питання встановлення порогових значень у рівнях концентрації земельної власності. Висловлювались думки щодо розширення форм і способів державної підтримки малих форм господарювання як основного каталізатора формування підприємницького середовища на селі та збільшення пропозиції високоякісних і екологобезпечних продуктів харчування. Такі форми господарювання, будучи основними носіями іманентно притаманного українському народу рис

дбайливого ставлення до землі як невичерпного джерела забезпечення власного добробуту, сприяли б впровадженню сучасних технологій органічного землеробства та упереджували б прояви виснажливого землекористування. Але при цьому, як зазначає **В.Будзьяк**, необхідно пріоритети розвитку малих форм господарювання розглядати в розрізі економічних, екологічних, виробничих і спеціальних напрямів. Економічний – передбачає максимізацію одержаного прибутку, екологічний – максимізацію збереження природних властивостей земель, виробничий – максимізацію ефективності організаційно-виробничого процесу, а спеціальний – максимізацію безпеки при власне сільськогосподарському землекористуванні. У разі відхилення від

У статті розглядаються проблеми імплементації різноманітних інституціональних форм землекористування у вітчизняний аграрний сектор. Зроблено порівняльну характеристику ефективності використання сільськогосподарських угідь у сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення. Запропоновано авторський підхід до регулювання рівня концентрації земельної власності в окремих регіонах України.

The article presents the problem of implementing the various institutional forms of land use in the domestic agricultural sector; the comparative description of efficiency of agricultural lands in farms and households. The author proposes approach to regulating the level of concentration of land ownership in some regions of Ukraine.

поставлених вище завдань держава має карати або заохочувати відповідні малі форми господарювання [1].

Значний скепсис щодо пріоритетного розвитку вертикально інтегрованих об'єднань підприємств, які концентруватимуть переважно більшість сільськогосподарських земель, спостерігається в думках вітчизняних учених. На думку **А.Третяка**, створення дуже великих організаційних структур типу латифундій у середньостроковій та довгостроковій перспективі представляє ряд загроз із точки зору їх конкурентоспроможності як для них самих, так і для аграрного сектора в цілому. Небезпека – в екологічному, соціальному та правовому полі.

Механізм концентрації земель шляхом оренди потребує певного вдосконалення з урахуванням економічних, соціальних та екологічних чинників. З метою запобігання поширенню монополій пропонується встановити можливу максимальну площу оренди для однієї юридичної чи фізичної особи, враховуючи спеціалізацію та регіональні особливості сільськогосподарського виробництва. Вкладати капітал у землекористування переробним підприємствам доцільно дозволяти лише на умовах оренди землі, а також з певними обмеженнями щодо розмірів загальної площі орендованих ними угідь та обов'язками щодо участі таких інвесторів у соціально-економічному розвитку сільських територій. Підприємствам, основним видом діяльності яких є несільськогосподарська (крім переробних), доцільно заборонити оренду (а згодом і купівлю) земель сільськогосподарського призначення. Такі обмеження мають місце в інших країнах, натомість держава всіляко сприяє зайнятості селян в агровиробництві [8].

Нині спостерігаються факти монополізації ринків сільськогосподарської продукції в окремих адміністративно-територіальних одиницях вертикально інтегрованими об'єднаннями сільськогосподарських підприємств, які накопичили значні площі сільськогосподарських угідь шляхом оренди розпайованих земель. Отже, пропозиції та застереження **А.Третяка** мають бути закріплені у відповідних нормативно-правових актах, які стосуються формування земельного кадастру й розбудови інфраструктури і системи державного регулювання ринку земель. Такі зміни мають бути внесені ще в мораторний період, оскільки вже в постмораторний прояви надмірної концентрації земельної власності набудуть незворотного характеру.

Альтернативою гегемонії дрібних форм землекористування та агрохолдингів може стати створення колективних великотоварних сільськогосподарських підприємств та модернізація вже існуючих, що дасть змогу консолідувати природно-ресурсний, виробничо-технічний та інтелектуальний потенціал сільських населених пунктів і спільно відстоювати інтереси працівників таких структур. **А.Шпак** вважає, що створення державою сприятливих умов для розвитку аграрного бізнесу на селі може стати тим стимулом, який здатний надати вагомий вплив на результативність роботи галузі. Більше того, тільки шляхом розвитку приватного підприємництва на землі в поєднанні з функціонуванням колективних високоінтенсивних великотоварних підприємств наше сільське господарство здатне прийти, в кінцевому рахунку, до ефективності сільськогосподарського виробництва, що рівнятиметься з розвиненими країнами [9].

Спостерігається територіальна відмінність між регіонами щодо переважання в загальній площі земель таких площ, які перебувають у використанні сільськогосподарських підприємств, і тих, які перебувають у використанні громадян. Площа земель, яка перебуває у використанні сільськогосподарських підприємств, переважає у Вінницькій, Донецькій, Київській, Полтавській, Сумській та Черкаській областях (**рис. 1**). Тобто в регіонах, де традиційно розвинені всі складові агропромислового ланцюга (Вінницька, Полтавська і Черкаська області), а також в областях, які відзначаються високим рівнем урбанізації (Київська та Донецька області). З огляду на це в регіонах має місце більш високий рівень концентрації фінансових ресурсів у сегменті аграрного підприємництва, що створює передумови для розвитку тваринництва й переробної сфери.

Найменші площі земель, які перебувають у використанні сільськогосподарських підприємств, є у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях. Тобто в регіонах, де

збереглися приватновласницькі традиції у веденні сільськогосподарського виробництва і де значні площі земель перебувають під лісовим та водним фондом. Отже, в цих регіонах сформувалися об'єктивні обмеження щодо концентрації земель у сільськогосподарських підприємств.

Майже однакові площі земель, які перебувають у використанні сільськогосподарських підприємств і громадян, налічують у Запорізькій, Кіровоградській та Хмельницькій областях. Тобто в цих регіонах не так чітко простежується перенесення центру тяжіння концентрації земельної власності в особистих селянських господарствах.

На сьогодні Україна має один з найвищих у світі рівнів сільськогосподарської освоєності та розораності території. Фактично основу землекористування в Україні становлять землі сільськогосподарського призначення. Така надзвичайно велика навантаженість на природу (адже площі під рілля – це майже докорінні зміни в процесі ґрунтоутворення) зумовлює зміну екосистем ґрунту і поля на більшій частині України [6].

Про вищу економічну ефективність використання сільськогосподарських угідь у господарствах населення свідчить переважання в більшості регіонів України показника валової продукції сільського господарства в господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь порівняно з аналогічним показником у сільськогосподарських підприємствах. Особливо значний розрив між цими показниками спостерігається у Вінницькій, Закарпатській, Кіровоградській, Полтавській, Сумській областях (**рис. 2**). Однією з основних причин більш ефективного використання сільськогосподарських угідь у господарствах населення є дотримання необхідних сівозмін, максимальне уникнення проявів водної ерозії, зведення до мінімуму втрат сільськогосподарської продукції при її зборі та транспортуванні. У більшості сільськогосподарських підприємств, які не мають високотехнологічного інфраструктурного забезпечення для збереження продукції, втрати є значно більшими, що відповідним чином відображається на кінцевих результатах господарювання.

Випадає із загального розподілу Львівська область, яка є єдиним регіоном, де показник валової продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь є вищим, ніж у господарствах населення. Це пов'язано з тим, що в цьому регіоні функціонує певна кількість ефективно діючих сільськогосподарських виробничих кооперативів, де значною мірою використовується ручна праця, а домінуюю у веденні сільськогосподарського виробництва є іманентна галичанам ошадливість.

Занепокоєння викликають значні відмінності у величині валової продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь при відносно однаковій розорюваності земель навіть у регіонах з подібними природно-кліматичними умовами. На **рис. 3** наведено рівні, які свідчать, що найбільшу віддачу залучення земель у сільськогосподарський оборот мають Івано-Франківська, Львівська, Черкаська та Чернівецька області. Насторожує факт низького рівня ефективності використання сільськогосподарських угідь у Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Сумській, Херсонській, Харківській та Чернігівській областях. Саме в цих регіонах високий рівень розорюваності земель у сільськогосподарських підприємствах не забезпечує високого рівня валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь.

Більш значні відмінності спостерігаються в рівнях розорюваності земель у громадян, яким надані землі у власність і користування, в розрізі регіонів України. Найвищі рівні розорюваності земель у громадян спостерігаються в Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Полтавській, Херсонській, Черкаській областях (**рис. 4**). Найнижчі рівні мають місце в Закарпатській, Луганській, Сумській та Чернігівській областях. Позитивним є факт високого рівня валової продукції сільського господарства в господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь при відносно невисокому рівні розорюваності земель у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Хмельницькій та Чернівецькій областях.

Рівень розорюваності земель має стати одним із основних індикаторів визначення порогових значень концентрації земельної власності в одного суб'єкта господарювання в різних регіонах України, оскільки

Рис. 1. Загальна площа земель, які перебували у використанні сільськогосподарських підприємств та громадян на 01.01.2011 року (за даними Держземагентства України)

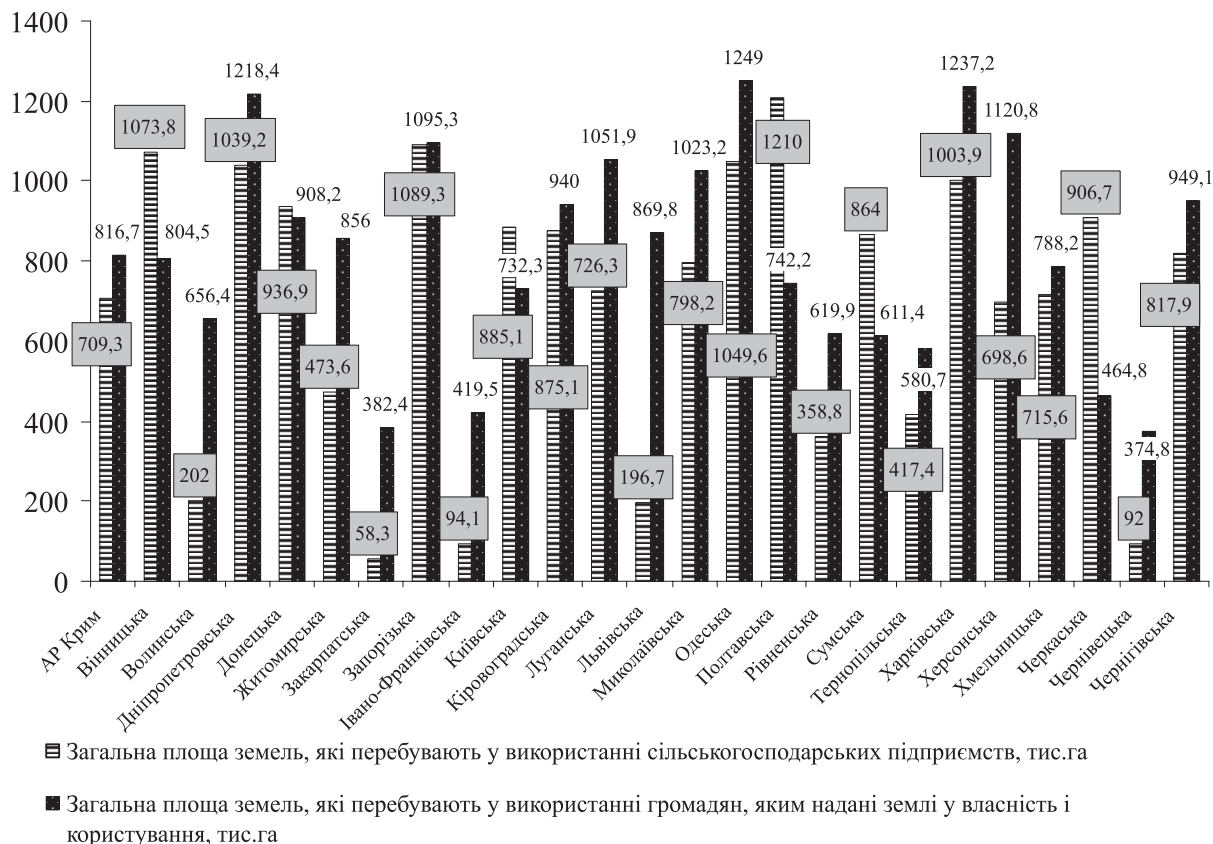

Рис. 2. Валова продукція сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 2010 році (за даними Держземагентства та Держкомстату України)

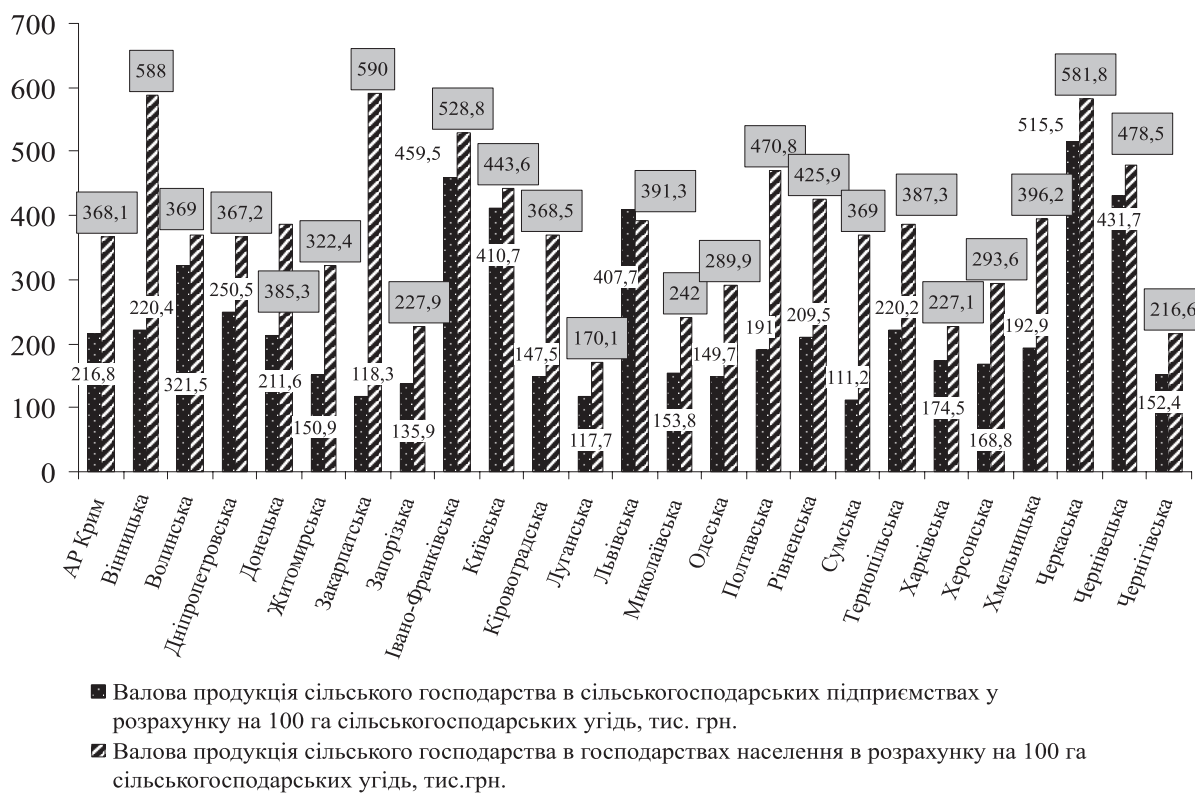

Рис. 3. Валова продукція сільського господарства в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь та рівень розорюваності земель у сільськогосподарських підприємствах у 2010 році (за даними Держземагентства та Держкомстату України)

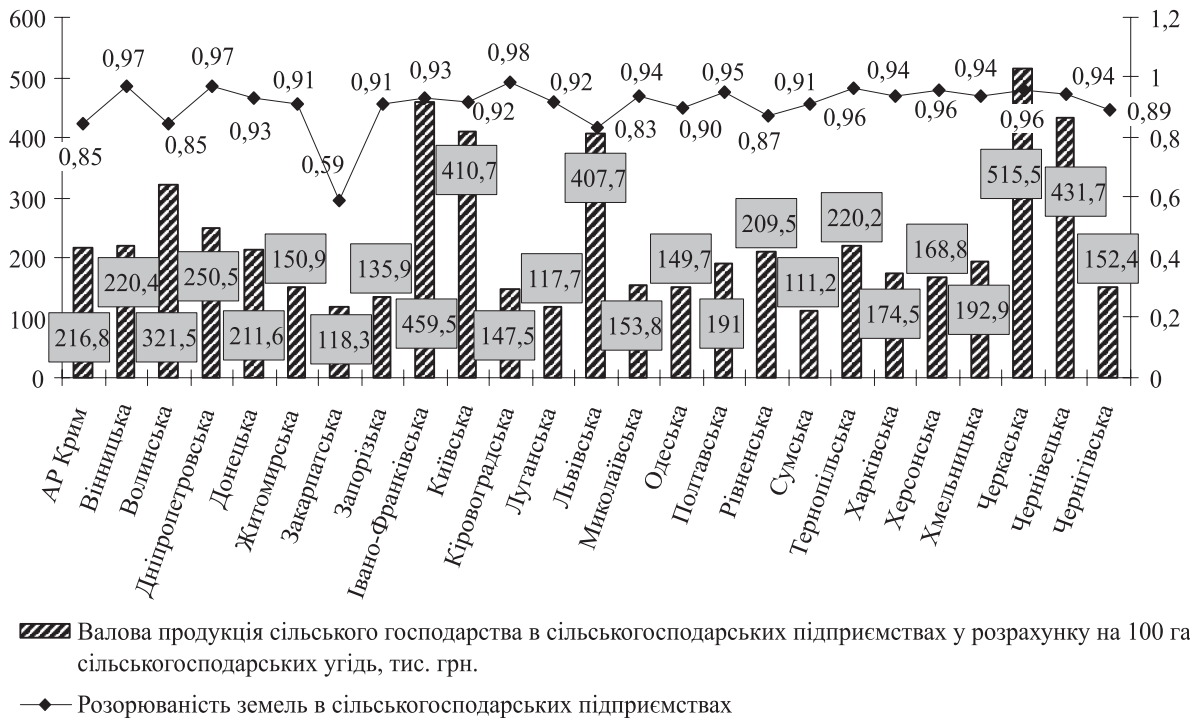
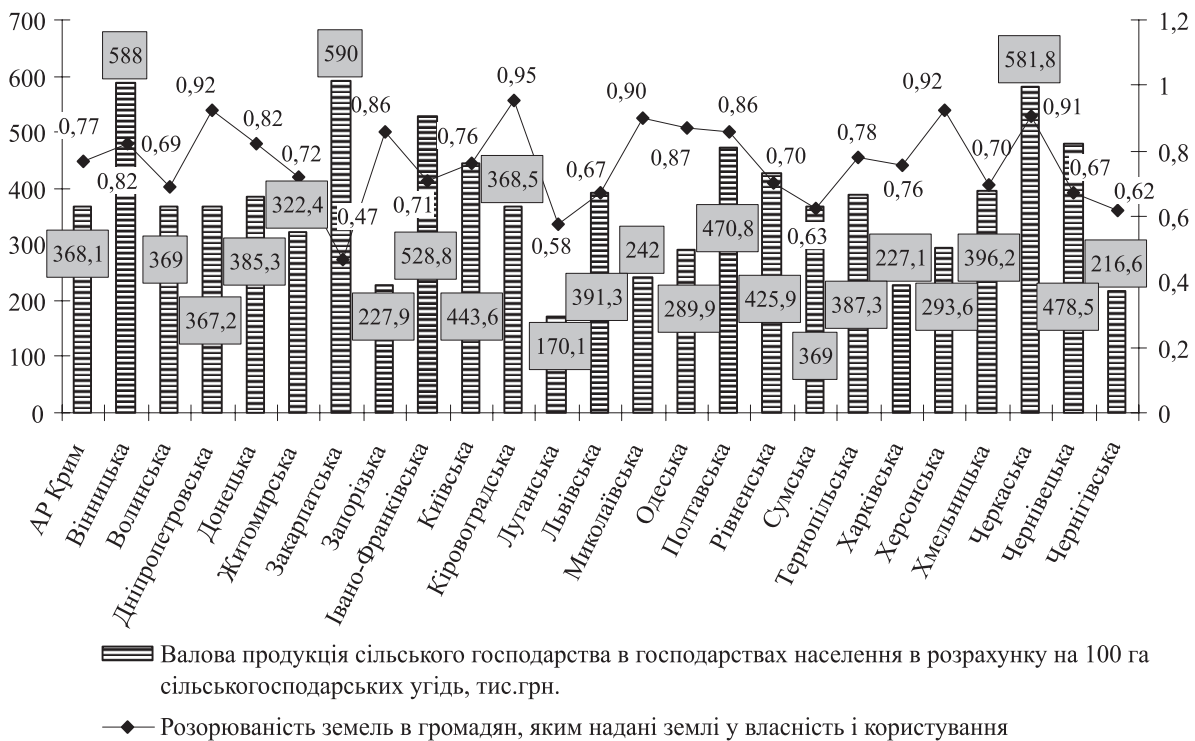

Рис. 4. Валова продукція сільського господарства в господарствах населення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь та рівень розорюваності земель у громадян, яким надано землі у власність і користування, у 2010 році (за даними Держземагентства та Держкомстату України)

значною мірою визначає потенціал виробництва сільськогосподарської продукції та рівень міцності агроландшафтів. У регіонів з високим рівнем розорюваності бажано не допускати проявів надмірної концентрації земельної власності в одного суб'єкта аграрного бізнесу, адже цей фактор надає йому ряд преференцій, що дозволятиме вести дискримінаційну політику відносно суб'єктів середнього й малого агробізнесу як на ринках сільськогосподарської продукції, так і на ринках засобів виробництва для сільського господарства.

3 метою поліпшення організації контролю за використанням та охороною земель необхідно:

□ удосконалити порядок здійснення контролю за використанням та охороною земель, а також механізми моніторингу земель та землекористувань для своєчасного виявлення й оцінки змін стану земель;

□ запровадити економічне стимулювання охорони земель, спрямоване на підвищення зацікавленості власників землі й землекористувачів у захисті земель від негативних наслідків господарської діяльності;

□ поліпшити профілактичну роботу з попередження порушень земельного законодавства, інформування населення про діяльність органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель;

□ удосконалити діяльність цих органів, порядок їх взаємодії з прокуратурою, органами внутрішніх справ та запровадити практику систематичного проведення спільних комплексних перевірок щодо дотримання суб'єктами земельних відносин земельного законодавства;

□ опрацювати питання створення координаційних органів для здійснення на міжвідомчій основі контролю за використанням земель [4].

Важливою складовою земельної реформи має стати стимулювання державою процесів консолідації земель.

Консолідація земель – це інтегрована система заходів щодо організації території землекористувань (землеволодінь) за допомогою об'єднання розділених земельних ділянок у компактні масиви, створення правових та інституціональних механізмів щодо уникнення фрагментації земель, а також природоохоронних заходів, здійснення необхідних поліпшень для агроформувань, зокрема іригаційно-дренажної інфраструктури, дорожньої мережі, заходів ведення боротьби з ерозією та поліпшення природних ландшафтів, що ґрунтується на принципі раціональності та економічної ефективності [7].

У короткостроковій перспективі необхідно посилити контроль за процесами концентрації земельної власності, щоб перші місяці постмораторного періоду не перетворилися на «земельну лихоманку» та терацид. Потрібно надавати державну підтримку власникам розпайованих земель, щоб стимулювати їх розширювати базу розвитку рослинництва й тваринництва, а не продавати землю при першій можливості.

ВИСНОВКИ

Форсування земельної реформи, що знаходить свій прояв у підготовці законодавчих актів, які визначають інституціональне підґрунтя земельного кадастру та ринку земель, так чи інакше торкнеться перерозподілу земель у розрізі сільськогосподарських підприємств і громадян. Якщо держава не створить потужної кредитної підтримки особистим селянським господарствам щодо розвитку окремих підгалузей сільськогосподарського виробництва, то в найближчій перспективі лівова частка земель, що перебувають у використанні громадян, перейде до сільськогосподарських підприємств – як правило, агрохолдингів. Це кардинально вплине на переформатування сільського укладу життя: збільшиться кількість безземельних селян, знизиться потреба в робочій силі у зв'язку з можливостями агрохолдингів автоматизувати переважну більшість процесів сільськогосподарського виробництва, спостерігатиметься масовий відтік селян до пунктів підвищеної урбанізації.

Соціально орієнтований формат земельної реформи – це збереження традиційного для України укладу сільського життя, що зміцнюватиме потенціал відтворення генофонду нації. Якщо

держава не вмонтує в політику регулювання землекористування соціальні та екологічні стабілізатори, то найбільш імовірним є такий сценарій перерозподілу земельної власності: агрохолдинги акумулюють переважну більшість земель сільськогосподарського призначення, зросте сегмент енергетичного спрямування сільськогосподарського виробництва, активізуються процеси виснажливого землекористування.

Socially oriented format of land reform - is keeping the traditional way of life for Ukraine village life that will strengthen the potential of reproduction nation's gene pool. If the state does not create a strong credit support of subsidiary farms on the development of certain sectors of agricultural production, in the short term, major part of lands that are used in public, go to the farm - usually agricultural holdings. This cardinally will affect the reformatting of rural lifestyles: increase the number of landless peasants, decrease demand for manpower in connection with the possibilities of agricultural holdings to automate the vast majority of agricultural production processes, observed the massive outflow of peasants to the points of increased urbanization.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будзак В.М. Пріоритети розвитку дрібних форм господарювання / В.М.Будзак // Продуктивні сили і регіональна економіка: зб. наук. пр.: у 2 ч. / РВПС України НАН України. – К.: РВПС України НАН України, 2009. – Ч. 2. – С. 38-44.
2. Кривов В. Пріоритетні напрями оптимізації та адаптації землекористування в сучасних умовах регулювання земельних відносин / В.Кривов // Вісник Львівського національного аграрного університету: землевпорядкування і земельний кадастр. – 2009. – №12. – С. 3-9.
3. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я.Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – №4. – С. 3-18.
4. Нечипоренко О.М. Концептуальні заходи щодо вдосконалення земельних відносин / О.М.Нечипоренко // Продуктивні сили і регіональна економіка: зб. наук. пр.: у 2 ч. / РВПС України НАН України. – К.: РВПС України НАН України, 2009. – Ч. 2. – С. 66-73.
5. Русан В.М. Організаційно-правові форми використання сільськогосподарських земель в Україні / В.М.Русан // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2008. – №1. – С. 271-278. – (Серія «Фінанси і кредит»).
6. Семишкур В.В. Система показників економічного механізму використання природних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами / В.В. Семишкур // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2009. – №1. – С. 195-200. – (Серія «Фінанси і кредит»).
7. Ткачук Л. Концептуальні положення теорії консолідації земель / Л.Ткачук // Вісник Львівського національного аграрного університету: землевпорядкування і земельний кадастр. – 2009. – [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://www.nbuv.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vdau/Zem/2009/zem.html>.
8. Третяк А. Стратегія реформування земельної політики в Україні на сучасному етапі / А.Третяк // Землевпорядний вісник. – 2009. – №6. – С. 12-21.
9. Шпак А.П. Особенности земельной реформы в Беларуси / А.П.Шпак // Економіка АПК. – 2009. – №3. – С. 71-77.
10. Юрчишин В.В. До проблеми доведення до логічного завершення земельних та всіх інших сучасних аграрних перетворень / В.В.Юрчишин // Економіка АПК. – 2009. – №3. – С. 90-91.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2011